

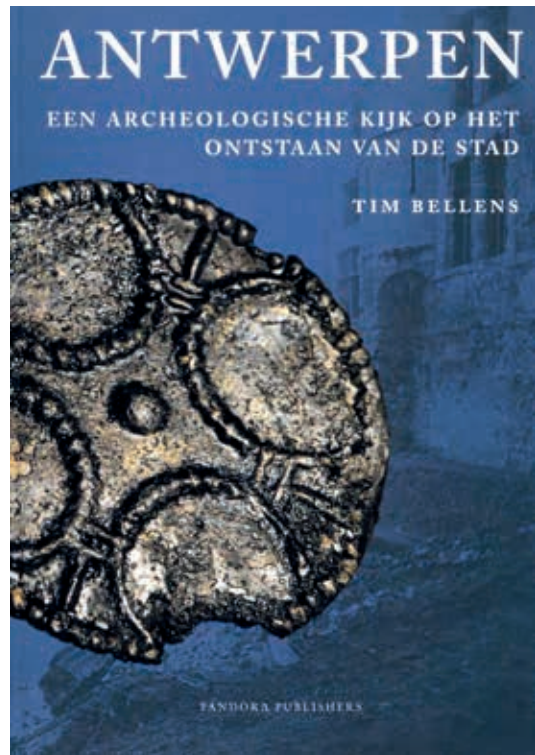
ILJA VAN DAMME, HILDE GREEFS, IASON JONGEPIER
EN TIM SOENS

HISTORISCHE ATLAS VAN ANTWERPEN STAD VAN DROOM EN DAAD

Bussum (Thoth), 2022, 80 pp., ill. in kleur en
zwart-wit, ISBN 978906868 8344, € 29,95

Over de ruimtelijke ontwikkeling van de stad Antwerpen verschenen de afgelopen jaren twee nieuwe boeken, die elkaar opvallend goed aanvullen. De *Historische atlas van Antwerpen* verscheen als 31ste aflevering in de reeks historische stedenatlassen die sinds 2003 wordt uitgegeven door achtereenvolgens SUN, Boom, Vantilt en tegenwoordig Thoth. Het concept van deze reeks is bekend: in 35 korte hoofdstukken wordt voor een algemeen lezerspubliek de ruimtelijke ontwikkeling van een stad over de lange termijn chronologisch en op hoofdlijnen beschreven, aan de hand van (historische) kaarten en ander beeldmateriaal. In meerdere opzichten onderscheidt de aflevering over Antwerpen zich binnen deze reeks. Niet zozeer vanwege de licht afwijkende omvang – de atlas telt om onduidelijke redenen 36 hoofdstukken – maar vooral door het academische stempel dat deze uitgave kenmerkt.

De atlas is geschreven door vier auteurs die allen zijn verbonden aan het Centrum voor Stadsgeschiedenis van de Universiteit van Antwerpen. Dit instituut vormt al twintig jaar een bloeiende onderzoeksgroep op het

TIM BELLENS

ANTWERPEN EEN ARCHEOLOGISCHE KIJK OP HET ONTSTAAN VAN DE STAD

Antwerpen (Pandora Publishers), 2020, 172 pp., ill. in
kleur en zwart-wit, ISBN 9789053254714, € 19,90

gebied van de stadsgeschiedenis, die is geworteld in een lange traditie van historische bestudering van steden in België. Wie de ontwikkelingen in het vakgebied de afgelopen decennia een beetje heeft gevolgd, treft in het voorwoord bekende postmoderne academische tendensen en gemeenplaatsen. Zo is er niet één verhaal over de stad maar zijn er vele, geven de auteurs zich rekenschap van hun eigen subjectiviteit, waarmee zij het verhaal ook weer kleuren, is GIS uiteindelijk net zo goed een historisch construct als de kunst en cartografie van vroeger, hadden stedelijke ontwikkelingen op elk moment anders kunnen verlopen en moet bij bestudering van de stad vooral de verwevenheid met het achterland niet worden vergeten. Ook de laatste (academische) trend om overal het thema diversiteit en inclusie op te betrekken ontbreekt niet: 'Als deze atlas van Antwerpen één ding illustreert, is het wel dat Antwerpen door zijn lange geschiedenis heen een plaats was voor vele mensen van diverse afkomst, leeftijd, gender en sociale achtergrond. [...] De mate waarmee ze zich verbonden aan de stad en die haar eigenheid

gaven, is uiteindelijk het caleidoscopisch prisma dat de stad maakte tot wat ze nu is.'

Relevanter zijn de inhoudelijke uitgangspunten waarmee de auteurs het boek hebben opgezet. Ze streefden naar het maken van een biografie, maar wel een die oog heeft voor de verwevenheid van de stad met zijn omgeving: 'Een stad kan niet enkel van binnen naar buiten toe worden begrepen; ook de omgekeerde weg is belangrijk.' Inderdaad is in de atlas consequent aandacht voor de omgeving van de stad. Daarnaast wilden de auteurs niet alleen de gerealiseerde stad, maar ook de 'gedroomde' stad laten zien; de door plannenmakers ontwikkelde visies en ideeën die het uiteindelijk niet of maar deels hebben gehaald. Ook dit uitgangspunt wordt in de atlas goed uitgewerkt. We lezen bijvoorbeeld over de plannen van stadsbouwmeester François Verly onder Frans (1795-1814) en Nederlands bestuur (1815-1830), waarvan maar weinig is uitgevoerd. Ook van de grootstedelijke ambities aan het begin van de twintigste eeuw, die blijken uit het plan van de Franse architect Henri Prost, kwam weinig terecht.

Bijzonder aan de historische atlas van Antwerpen is het gebruik van nieuw getekend kaartmateriaal, waarmee op basis van recent onderzoek historisch-ruimtelijke ontwikkelingen op een zeer gedetailleerd schaalniveau worden gevisualiseerd. Hiervoor konden de auteurs putten uit de resultaten van het project GIS-torisch Antwerp, dat tussen 2012 en 2020 is uitgevoerd. In dit project is een historisch geografisch informatie-systeem (GIS) opgezet waarin allerlei historische data uit de zestiende tot en met de negentiende eeuw ruimtelijk zijn ontsloten op het niveau van het perceel en gebouw. Dat levert bijvoorbeeld spreidingskaarten op met de locaties van overlast gevende beroepen afgezet tegen de relatieve huurwaarde van de buurt; een geproportioneerde 3D-kaart met de verdeling van arm en rijk op basis van het belastbaar inkomen uit het primitief kadaster van 1835; kaarten over de vestigingspatronen van buitenlandse nieuwkomers in 1850 en 1880 uitgesplitst naar mannen en vrouwen; en een kaart over de dichtheid van bominslagen van V1- en V2-raketen in de Tweede Wereldoorlog. Het is ook dankzij dergelijk vernieuwend onderzoek dat gevestigde denkbeelden kunnen worden bijgesteld. Zo wordt de veronderstelde leegloop van Antwerpen na de Spaanse inname in 1585 genuanceerd. Er vertrokken veel mensen, vooral rijken en armen, maar er bleven er ook veel, met name middenstanders. In plaats van een grootscheepse leegloop was eerder sprake van een zekere nivellering: de grote ongelijkheid van de zestiende eeuw werd afgevlakt.

Hoewel er uit de rijke eeuwen van de stad het nodige aan kerken en huizen bewaard is gebleven, doet de atlas ook beseffen hoeveel er inmiddels uit het stadsbeeld is verdwenen. Zo werden de monumentale stads-

poorten en -wallen in de negentiende eeuw 'ondanks heel wat protest, veel gepraat en gedraal' toch bijna allemaal gesloopt. De twintigste eeuw wordt vooral gekenmerkt door het devies 'ruim baan voor de auto', wat het hedendaagse stadsbeeld sterk heeft bepaald. Er hadden drie ringwegen rond de stad moeten komen, waarvan er uiteindelijk twee zijn gerealiseerd: de binnenring van de Leien en de welbekende buitenring van snelwegen ter plaatse van de negentiende-eeuwse Brialmontomwalling, voltooid in 1969. Ogenschijnlijk niet zonder ironie citeren de auteurs de modernistische architect Renaat Braem (1910-2001), die na de Tweede Wereldoorlog België tot 'het leukste land ter wereld' zag verworden.

De auteurs moeten concluderen dat het autoluw maken van delen van het centrum en de invoering van een lage-missiezone de dominantie van de auto in de stad nog niet werkelijk hebben teruggedrongen. Ze eindigen met de, vooralsnog onuitgevoerde, Ringlandplannen voor het overkappen van de buitenring en het terugbrengen van de groene gordel op de voormalige Brialmontomwalling. Opvallend genoeg komen deze recente visies of 'dromen' niet van bovenaf maar van onderop, vanuit buurtcomités en actiegroepen. De recente ontwikkelingen die wel van bovenaf zijn aangestuurd, zoals de vaak geprezen 'langzame stedenbouw' van het Eilandje of Nieuw Zuid, worden met gemengde gevoelens beschreven. Het imago van Antwerpen is erdoor opgepoetst, maar het zijn (opnieuw) vooral de goede burgers die profiteren: 'Hier verrijzen de laatste jaren quasi-exclusieve woonprojecten die uitdrukkelijk op een welgestelde, sociaal homogene bovenlaag mikken, geïnteresseerd in stijlvol wonen in de "pretstad" – een plaats waar *trendy fashion*, goede koffie en kunst en cultuur nooit ver weg zijn.'

Het boek *Antwerpen. Een archeologische kijk op het ontstaan van de stad* van de Antwerpse stadsarcheoloog Tim Bellens gaat in op de periode die in de historische atlas juist onderbelicht blijft: de eeuwen die voorafgingen aan de stadsrechtverlening in de dertiende eeuw. Al langere tijd vinden archeologen in Antwerpen met regelmaat sporen en structuren uit de vroegste perioden van de stadsgeschiedenis. De lancering in 2018 van subsidies voor archeologisch syntheseonderzoek door de Vlaamse overheid, was voor de Antwerpse archeologische dienst aanleiding om een aanvraag te doen voor een overzichtsstudie naar de 'wortels van de metropool'. Die zou inzicht moeten bieden in 'de leefwereld van de vroegste Antwerpenaren vóór en omstreeks het jaar 1000'. Het boek van Bellens is hiervan het resultaat.

Het boek is chronologisch opgezet en begint met de prehistorische en Romeinse bewoning die in Antwerpen is vastgesteld. De Romeinse nederzetting uit de tweede of derde eeuw telde in elk geval enkele stenen

gebouwen, die zijn hergebruikt in de Vroege Middeleeuwen. Wellicht was in Antwerpen sprake van een *castellum*, meent de Gentse hoogleraar archeologie Wim De Clercq, die in de aangetroffen grondsporen barakken meent te herkennen. De aanwijzingen voor bewoning in de vierde eeuw zijn een stuk minder talrijk, met twee munten en langs de Hoogstraat een site met wat aardewerk.

Geschreven bronnen uit de zevende eeuw duiden Antwerpen aan als *castrum*, een plaats met een versterkt karakter. Mogelijk was het toen een centrale plaats in de gouw Rien, denkt Bellens. Archeologisch is er uit deze periode – los van een alomtegenwoordige laag donkere aarde als resultaat van eeuwenlange bodembewerking – weinig gevonden, hoewel de drie gouden munten (*tremisses*) uit de zevende eeuw wel tot de topvondsten behoren. De plaats van het in geschreven bronnen vermelde zevende-eeuwse kerkje van de missionaris Amandus blijft echter onduidelijk. Vaak is dit gezocht ter plekke van de latere Sint-Michielsabdij, maar daarvoor is archeologisch geen enkele aanwijzing. De vermelding in de Annalen van Fulda van brandschatting door de Vikingen in 836 geeft aan dat er in Antwerpen een nederzetting van betekenis moet zijn geweest.

De vroegste versterking rond de nederzetting die archeologisch is aangetoond, is een hoefijzervormige omwalling die open was aan de Schelde. Deze wordt gedateerd rond 900, maar erbinnen zijn verschillende sporen van bewoning (gebouwen, knuppelpaden) gevonden uit zowel de negende als de tiende eeuw (datering via C14). In 880 wordt Antwerpen aangeduid als *vicus*, in 980 opnieuw als *castrum*. De oudste stenen stadsmuur, bestaand uit Doornikse kalkzandsteen, is aangelegd op de buitenvoet van de oudere aarden wal. Historici dateren de eerste stenen stadsmuur doorgaans in het eerste kwart van de dertiende eeuw en zien daarbij een samenhang met de stadsrechtverlening door hertog Hendrik I van Brabant in 1221. Bellens vermoedt echter dat de eerste stenen muur veel ouder is, mogelijk uit het midden van de elfde eeuw. Een aantal eikenhouten palen direct naast en onder de muur is dendrochronologisch gedateerd in 1006-1007. Dit hangt volgens Bellens mogelijk samen met een verbouwing van de burchtzone, waarbij markgraaf Gothelo van Verdun een donjon liet bouwen met de Sint Walburgis als castrale kapel. In de mislukte belegering door de Vlamingen in 1055 ziet hij een aanwijzing dat de stad toen al meer was versterkt dan enkel met een aarden omwalling.

Deze korte samenvatting van de visie op het vroegste Antwerpen zou de indruk kunnen wekken dat het boek van Bellens een wat zakelijke en droge verhandeling is. Dat is allerm minst het geval. Het is zeer persoonlijk geschreven, met eigen herinneringen en anekdotes en delen uit interviews met experts. Ook worden

vrijwilligers die meewerkten aan opgravingen in het zonnetje gezet. Op sommige plaatsen leest het boek haast als een roman, bijvoorbeeld waar Bellens het binnenvaren van Antwerpen rond 900 beschrijft. Het eind van het boek is tamelijk poëtisch: ‘In de stem van de stad hoor je echo’s uit een ver verleden: een prehistorische kreet, het sissen van smeltend en smeulend metaal, een nieuwe taal uit vreemde monden, het ploegen van eeuwige gronden, het sjouwen met vers gekapt hout, timmerend aan de toekomst. Hier zaait men hoop, hier oogst men voorspoed. Ik kijk uit het raam en denk aan de stad van morgen.’

Naast het verhaal over het oudste Antwerpen, biedt het boek ook de nodige context en uitleg over het werk dat (stads)archeologen en andere specialisten doen. Zo leren we wat micromorfologie, pollenonderzoek en dendrochronologie is en worden post-depositionele processen uitgelegd aan de hand van verkleuringen in de aarden stadswal. Maar Bellens vertelt en passant ook wat de uitdagingen en beperkingen van (stads)archeologisch onderzoek zijn en hoe archeologisch onderzoek in Antwerpen, zoals overigens in veel meer steden, pas vanaf de jaren 1970 langzaam systematisch werd aangepakt.

De informatieve en educatieve waarde van het boek wordt versterkt door het beeldmateriaal, met veel fraaie foto’s van vondsten en opgravingen en nieuwe illustraties. Twee hoogtepunten uit de ontstaansgeschiedenis van Antwerpen in het eerste millennium, de Gallo-Romeinse nederzetting rond 200 n.Chr. en het Karolingische versterkte handelscentrum rond 900, zijn gevisualiseerd door archeologisch illustrator Mikko Kriek.

Na lezing beklijft vooral de vaststelling dat beide boeken elkaar inhoudelijk prima aanvullen. Waar in de historische atlas de Middeleeuwen al in het vierde hoofdstuk grotendeels gepasseerd zijn, biedt het boek van Bellens voor de oudste geschiedenis van de stad een gedegen en noodzakelijke verdieping. In beide publicaties wordt het verhaal van de stad op een wetenschappelijk verantwoorde en tegelijk toegankelijke manier voor een breed publiek verteld. Het gebruik van (nieuw) beeldmateriaal is daarbij van groot belang: in de atlas door middel van een historisch GIS, in Bellens’ boek onder meer door archeologische reconstructies en impressies van situaties uit het verleden. Voor wie zich verder wil verdiepen bieden de literatuurlijsten in beide publicaties een eerste ingang. Het is bovendien een goede zaak dat van beide boeken ook een Engelstalige uitgave is verschenen, zodat een zo breed mogelijk publiek kennis kan nemen van de geschiedenis van deze uiterst boeiende stad.

MARCEL IJSSELSTIJN